

«ЛЕНІНІАНА» НА ЗАКАРПАТТІ: ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ (1944 – 1991 рр.)

Леньо Павло Юрійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: pavlo.leno@uzhnu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0002-4196-6173>

У статті, на основі архівних документів та візуальних джерел, реконструйовано процес становлення й розвитку радянської монументальної пропаганди на Закарпатті у період 1944 – 1991 рр. В якості об'єкта аналізу взято пам'ятники В. І. Леніну, як найбільш поширеної та «впізнаваної» радянської скульптури. На момент розвалу СРСР на території області було 48 пам'ятників, що перебували на обліку в Міністерстві культури та сотні чи навіть тисячі менш значимих скульптурних зображень вождя. Основний акцент статті присвячений «кафедральним пам'ятникам», тобто тим, що знаходилися у найбільш важливих населених пунктах краю. Звертається увага на поширене явище – значну кількість неякісних скульптур. Це стало результатом прагнення влади швидше заповнити символічний простір регіону зображеннями радянських лідерів з метою витіснення із колективної пам'яті образів та знаків, що залишилися в спадок від попередніх політичних режимів. Монументальна ленініана на Закарпатті упродовж свого становлення пройшла кілька етапів: від перебування бюстів вождя в «тіні» монументів на честь Сталіна, до тотального домінування в знаково-символічному просторі області. Від середини 1950-х і на початку 1960-х років пам'ятники Леніну слугували символом повернення компартії у вірне русло політичної доктрини з якої вона схилила за часів правління Сталіна. У наступні десятиліття образ Леніна став обов'язковим елементом нової радянської обрядовості. За задумом партійних ідеологів зображення вождя мали супроводжувати людину від народження і до смерті: в дитячому садочку, школі та на роботі і навіть під час похорон. Результатом тотальної ленінської монументалізації стало те, що вже на кінець 1970-х років образ Леніна став звичним та формальним і, як наслідок, «непомітним» в силу всюдисущої присутності.

Ключові слова: монументальна пропаганда, бюст, пам'ятник, ідеологічне виховання, радянська обрядовість, Ленін, Сталін, культ, вождь, УРСР.

Постановка проблеми. Менше 10 років тому в Україні були тисячі пам'ятників Леніну. І хоча це стосувалося переважно східних та центральних областей, однак в 1990-х та на початку 2000-х рр. вони подекуди стояли навіть на Закарпатті (рис. 1). Останній місцевий пам'ятник Леніну, який був доступний широкому загалу, знаходився у м. Чоп (рис. 2), допоки його не продали на аукціоні після Революції гідності [В Чопе]. З того моменту ленінські скульптури можна побачити хіба що в приватних музеях (рис. 3) чи малодоступних складських приміщеннях різних установ: державних музеїв, закладів освіти й культури, заводів, де вони досі знаходяться з не надто очевидних причин. І хоча наразі візуальна присутність комуністичного вождя залишилася в минулому, але «радянськість» досі є елементом ідентичності значної частини населення. Все це спонукає до аналізу історії закарпатської ленініани, яку варто розуміти, як складову частину символічного та меморіального ландшафту краю в часи УРСР.

У Радянському Союзі пам'ятники Леніну почали встановлювати одразу після його смерті, хоча скульптурні зображення та бюсти з'являлися ще за життя вождя [Тронько, Войналович, 1992, с. 73]. У них ідеологи вбачали засіб демонстрації сили і життєздатності ленінських ідей [Тронько, Войналович, 1992, с. 72]. Не відкидаючи цього

офіційного розуміння їх ролі, варто мати на увазі сучасніший підхід, який розкриває функціональність радянської монументальної пропаганди під іншим кутом зору. Ленініана сприяла об'єднанню територій з різним етнічним складом, уніфікації публічного простору, утвердженню вищості та безперечності радянської влади [Гайдай, 2016, с. 47]. Ще одну функцію, щоправда на основі воєнних меморіалів на території сусідніх країн, виділяє Міхаїл Габовіч [Габович, 2014] – геополітичну, яка нагадує місцевому населенню про радянську присутність.

Мета й завдання дослідження. Основна мета мого занурення в даний матеріал – реконструкція процесу запровадження і аналіз монументальної ленініани на Закарпатті в контексті історичної політики радянської влади. І хоча меморіальне увічнення Леніна на території області відбувалося за спільним в Радянському Союзі сценарієм, однак воно має власну історію, що і є предметом розгляду цієї статті. У цій студії представлені також іконографічний аналіз і екскурси в ритуально-обрядову сферу пов'язану з пам'ятниками, щоправда вони фігурують тут фрагментарно, оскільки заслуговують окремої детальнішої уваги.

Хронологічні межі, періодизація, принципи й об'єкти дослідження. Умовно закарпатську монументальну ленініану можна поділити на пізньо-сталінський, хрущовський та брежневський періоди.

Хронологічно вона окреслюються часом появи першої і останньої скульптури вождя світового пролетаріату в регіоні. Найбільш ранній на Закарпатті пам'ятник Володимиру Ульянову фіксується 1946 р., коли бетонного Леніна встановили в Ужгороді на бульварі Визволення (рис. 11) [Памятники, 1987, с. 182]. Останній ленінський монумент з'явився в райцентрі Виноградів на площі названої на його ж таки честь у 1983 р. (рис. 17) [Памятники, 1987, с. 184].

До об'єктів мого аналізу відносяться насамперед монументи, які стояли на державному обліку, однак залучається матеріал і про менш значимі. Згідно останнього відомого переліку, на Закарпатті в середині 1980-х рр. було 48 пам'ятників Леніну [Памятники, 1987, с. 182–191]. У той же час Житомирська область мала 231 пам'ятник, Вінницька – 252, Полтавська – 227, Київська – 214, Черкаська – 199 [Гайдай, 2016, с. 44].

У порівнянні з перерахованими областями здається, що на Закарпатті монументів вождю стояло не надто й багато. Але варто врахувати, що було чимало типових скульптур та бюстів, які не потрапили до узагальнюючих видань і тому не фігурували в числі згаданих вище 48-ми штук. Крім того, немало ранніх пам'ятників Леніна і Сталіна були демонтовані упродовж в 1950 – 60-х рр., оскільки їх зводили з неякісних матеріалів. Як наслідок, обчислити точну кількість усіх скульптур Леніна, що були встановлені на Закарпатті за роки радянської влади, видається мало можливим. Тим більше, що їх основний виробник та постачальник – Львівська скульптурна фабрика в зв'язку з реорганізаціями викинула свій архів на смітник¹. Можна припустити, що в регіоні були сотні бюстів комуністичних лідерів локалізованих у школах, піонертаборах чи заводах, не рахуючи багатьох десятків скульптур у повен зріст.

Якщо говорити мовою документів, то монументи були місцевого, республіканського та державного (союзного) значення. Окрім такого їх тлумачення я користуюся класифікацією пам'ятників, яку запропонував О. Ханютін. З погляду функціональності він виділяє три категорії пам'ятників Леніну: «меморіальні» «кафедральні» та «місцевощановані» (в оригіналі «местнотимые») [Ханютин, 2010]. Перших на Закарпатті не було, бо їх зводили на місцях пов'язаних із життєдіяльністю й присутністю Леніна. «Кафедральними» були головні пам'ятники вождю в певному населеному пункті на які виділялося багато коштів й котрі відігравали роль місцевих філій сакрального центру радянської державності – Мавзолею в Москві. Остання категорія – «місцевощановані» включала значну кількість типових бюстів Леніна, які вважалися пам'ятниками другого чи навіть третього рівня й ідеологічно оформляти/відповідали за якусь невелику частину території – школу, піонерський табір, фабрику, завод і т.д. Саме таких було найбільше і в цьому плані

Закарпаття нічим не відрізнялося від інших регіонів країни.

Історіографія та джерела. У радянські часи про радянські ж пам'ятники писалося дуже багато, оскільки вони грали важливу роль у ідеологічному вихованні населення. Зазвичай, це були праці з царини історії та естетики монументального мистецтва або офіційні туристичні альбоми і ювілейні буклети повні ідеологічного пафосу. Зрідка виходили праці довідникового характеру, де містилися короткі відомості про пам'ятки історії та культури без розлогих «ідеологічно правильних» коментарів. Зокрема, ґрунтовною є книга «Памятники истории и культуры Украинской ССР» [Памятники, 1987], яка подає список облікованих органами влади пам'ятників станом на середину 1980-х рр. Внаслідок зіставлення цієї інформації із архівними даними та усно-історичними спогадами видно, що цей довідник містить фактографічні помилки, однак в цілому він придатний для використання.

Більш об'єктивно радянську монументальну спадщину в нашій країні почали вивчати після 1991 р. Наприклад, книга «Увічнена історія України» [Тронько, Войналович, 1992], ще просякнута повагою до багатьох комуністичних ідеалів та особистості Леніна, однак водночас містить доволі виважений та іноді критичний аналіз радянської монументальної пропаганди, а також діячів на честь яких зводили пам'ятники.

Дійсно фундаментальні праці про культури радянських вождів почали друкувати на заході. Найбільш відомою є уже класична монографія Ніни Тумаркін [Тумаркін, 1999], яка задовго до перекладу на російську мову стала дороговказом для наступників. З-поміж останніх варто відмітити Бенно Еннкера, котрий на початку 1990-х рр. використав можливості доступу до рідкісних архівних матеріалів у Росії. У результаті з'явилася праця [Еннкер, 2011], де він розмірковує з приводу «траурного дискурсу» й канонізації Леніна в перші роки після його смерті.

Значне зростання чисельності публікацій про монументальну спадщину СРСР у контексті популярних останнім часом досліджень політики пам'яті радянської й сучасної влади спричинив останній «ленінопад». Поміж них хочу згадати дві, які органічно поєднали доступний виклад теоретико-методологічних основ дослідження із значним емпіричним матеріалом. Це книги О. Гриценка та О. Гайдай, які зацікавилися згаданою тематикою ще до подій Революції Гідності. Перший автор (на жаль уже покійний) заглибився в детальний аналіз місця й ролі радянських пам'ятників у житті населення двох невеликих міст Черкащини [Гриценко, 2004]. Олександра Гайдай взялася за тему географічно ширше й зосередилася на дослідженні регіональної політики та традицій історичної пам'яті на основі вивчення пам'ятників Леніну в п'яти областях центральної України [Гайдай, 2016]. Ці книжки стали помітною подією, оскільки до їх появи особливості регіональної історичної пам'яті в Україні зазвичай простежували на прикладі Сходу (Донецьк-Луганськ)

¹ Інформація почута з доповіді Галини Хорунжої про візуальні практики періоду тоталітаризму в музейних експозиціях Львова на конференції у м. Рівне у травні 2018 р.

та Заходу (Львів), що часто призводило до надмірної поляризації засновків та висновків.

Багато цікавої інформації про появу радянських пам'ятників на Закарпатті містить Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). Насамперед мова йде про фонди обкому партії та його структурних частин/управлінь: облліту (управління по охороні державних та військових таємниць), комунального господарства, архітектури, товариства охорони пам'ятників історії та культури та ін. У них містяться списки облікованих монументів, включно з тими, що були згодом демонтовані у ході десталінізації чи оновлень-реконструкцій. Зазвичай ці документи готували й надсилали для звітності у різні відділи/міністерства республіканського рівня. Серед них списки радянських пам'ятників за 1959, 1961 та 1974 рр., котрі містяться у фондах сектору пропаганди і агітації Закарпатського обкому компартії, управління архітектури, товариства охорони пам'яток історії та культури. Окрім цих відомостей потрібну інформацію можна знайти у виданні про монументальний літопис на Закарпатті [Памятники, 1972] та згаданій вище книзі «Памятники истории и культуры Украинской ССР».

У якості візуальних джерел мені допомогли фотографії пам'ятників радянської доби з мережі Інтернет. Особливо цікавим виявився ресурс «Памятники Ленину» [Памятники] та його спецпроект «lenin.tilda.ws». Дещо знайшлося в колекції фотодокументів Державного архіву Закарпатської області (далі ДАЗО), а також Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного. Крім того, я користувався фотографіями з деяких опублікованих видань [Архитектурное оформление Ужгорода, 1986], [Ужгородський державний університет, 1970] та приватних архівів (зокрема, В. Баккая, М. Зана).

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1944 р., одразу після проголошення комуністичної влади, на Закарпатській Україні стартувала кампанія по творенню звичного для носіїв радянської ідентичності символічного простору. Ці заходи демонстрували «... цілковиту покору Народної Ради Закарпатської України Москві» [Мишанин, 2018, с. 115] та включали перейменування вулиць, встановлення пам'ятників радянським вождям, друкування й поширення їх зображень, затвердження гімну та гербу, перехід на московський час і т.д. Одним з перших нововведень НРЗУ став декрет № 4 «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» [Декрет, 1944, с. 4] від 29 листопада 1944 р., який одразу набув законної сили. Крім надписів, тобто назв вулиць, крамниць, установ, усуненню підлягали «... мадярські корони, статуї і бюсти ворожих осіб, що нагадують окупацію... так аби основа пам'ятника не була пошкоджена щоби на ній у відповідний час можна було поставити пам'ятник в честь героїв нашого народу...».

На той момент жодного пам'ятника чи погруддя комуністичним діячам на території колишньої Підкарпатської Русі не існувало. Подібна ситуація була характерна для всієї території повоєнної УРСР, де німецькі війська планомірно знищили пам'ятники

радянським діячам згідно настанови ідеолога нацизму А. Розенберга, який «... *твердив, що достатньо знищити пам'ятники народу, щоб він уже в другому поколінні перестав усвідомлювати себе самостійною нацією*» [Тронько, Войналович, 1992, с. 81–82]. Як наслідок, із довоєнних часів в радянській Україні збереглося кілька пам'ятників і погрудь Леніна.

На Закарпатті нова комуністична влада не відкладала використання старих постаментів на тривалій термін. Упродовж кількох років символічний ландшафт краю наповнила значна кількість типових ленінських та сталінських бюстів при суттєвій кількісній перевазі діючого на той момент «керманича». Зокрема, в 1949 р. у окружному центрі Рахів були чотири гіпсові скульптури Сталіна і лишень одна Леніна [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2812, арк. 1–6].

Відмінність полягала не тільки у значно більшому числі скульптурних зображень діючого вождя. Важливу роль відігравали розміри та місця їх встановлення. Аналіз документів показує, що в період пізнього сталінізму ленінські монументи грали роль локальних «місцевшанованих», у той час як сталінські використовували в якості «кафедральних». Великі міста області могли похвалитися скульптурами Сталіна у повен зріст, тоді як на честь Леніна там ставили переважно бюсти. У містах і великих населених пунктах старшого вождя на повен зріст можна було побачити хіба що у вигляді групової скульптури «Ленін і Сталін у Горках» (рис. 5). В основу цієї композиції лягла відома фотографія відвідин Кобою хворого Леніна в Горках, де він знаходився після першого інсульту [Плампер, 2010, с. 100–102]. У цій скульптурній парі Ленін зображувався людиною старшого віку, яка немов би передає владу молодшому лідеру – Сталіну, котрий виглядає більш солідно та монументально, ніж його недужий співрозмовник [Тумаркин, 1999, с. 226]. Такі пам'ятники існували мінімум у восьми населених пунктах області: в містах Берегово, Великий Березний, Виноградів (рис. 5), Свалява, Хуст, Тячево та селах Дубове й Матієво.

Аж до смерті генералісимуса індивідуальні повнофігурні (тобто на весь зріст) пам'ятники Леніну з'являлися рідко і то зазвичай у населених пунктах, які не вважалися важливими осередками обласного життя. Для прикладу, на середину 1950-х рр. монументи Леніна у повен зріст були у таких селах, як Яково, Чорнотисів, Шаланки, Федорово, селищі Рахів¹ та ін. [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 29]. Слідуючи канонічній традиції, що склалася з кінця 1930-х років і до кінця 1950-х рр., у скульптурних зображеннях Леніна домінував динамічний образ, що підкреслював його якості вождя чи трибуна, котрий освячує досягнення радянської влади та закликає до революційної боротьби [Гайдай, 2016, с. 53]. Як на мене, згаданий динамізм доволі важко вглядіти у форматі бюстової скульптури, яка була поширена на

¹ На той момент окружний (а згодом районний) центр Рахів був селищем і статус міста отримав пізніше.

Закарпатті, однак наявні тоді повно-ростові пам'ятники формують в уяві саме такого Леніна (рис. 4).

Численні зображення обох вождів маркували символічний простір краю в потрібному революційно-ідеологічному дусі й декларували лояльність населення до московської влади. Їх встановлювали на місцях старих пам'ятників, тож вони водночас виконували функцію витіснення з пам'яті свідчення про попередні політичні режими й заміщували утворений вакуум символічного простору новими для закарпатців образами. Зокрема, у центрі селища Ясіня скульптуру Сталіна поклали на місце символу угорської влади – турула (рис. 6). Дещо пізніше, внаслідок подолання сталінського культу, його замінили на Леніна (рис. 7), оскільки влада не могла дозволити існування спорожнілих «місць пам'яті», які б нагадували людям про її колишні помилки та прорахунки.

У символічному ландшафті Закарпаття було чимало місць, які слід було наповнити зображеннями вождів з метою культурно-пропагандистської роботи, але самих скульптур вождів часто не вистачало. Вочевидь з цієї причини їх почали виготовляти кустарним способом, оскільки це давало можливість не тільки вислужитися перед керівництвом за виконану роботу, але подекуди заробити якісь зайві кошти як замовнику, так і виробнику. Ясна річ, що виробництво й встановлення скульптур рідко відбувалося із додержанням стандартів якості. І хоча в ієрархії матеріалів для пам'ятників більш престижним вважали кольорові метали або мармур, на Закарпатті використовували бетон чи навіть такий недовговічний матеріал як гіпс.

Один із осередків виготовлення пам'ятників Леніну знаходився у селищі Кобилецька Поляна, де їх відливали силами робітників арматурного заводу «Інтернаціонал» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 21]. Їх бетонні вироби тривалий час стояли у самому селі та райцентрі Рахові (рис. 4), оскільки були зроблені на совість. До речі, рахівський Ленін зберігся й наразі знаходиться у приватній садибі одного із жителів цього містечка.

Виробництвом скульптур без офіційного дозволу займалися й в інших місцях, незважаючи на постанови Ради Міністрів УРСР від 11 липня 1949 р. та 1 березня 1950 р., та облвиконкому від 5 червня 1950 р. У них йшлося, що «... *изготовление, в том числе бюсты классиков марксизма-ленинизма может изготовлять та организация, которая имеет на это специальное разрешение Комитета по делам искусства при Совете Министров УССР*» [ДАЗО, ф. 534, оп. 8, спр. 2, арк. 10]. На ці постанови посилався голова облліту М. Омеляненко, який звернувся в прокуратуру з приводу директора Мукачівського будинку культури Б. Аннічкова. Останній самовільно відкрив майстерню по виготовленню скульптур радянських політичних лідерів. У ході розслідування виявилось, що майстерня отримала замовлення на 80 бюстів Сталіна та Леніна від завідуючого обласним відділом культ-просвітньої роботи товариша Махнюка. Головний цензор області вилучив готові скульптури та форми для їх відливу, однак незабаром

дізнався, що незаконним виготовленням барельєфів вождів займається також Художня майстерня міста Виноградів [ДАЗО, ф. 534, оп. 8, спр. 2, арк. 32]. Він розпорядився, щоб працівники цензури області здійснили ретельну перевірку на місцях на предмет виявлення подібних осередків, однак очевидно, що чимало скульптурних виробів уже зайняли свої постаменти в різних куточках краю.

Архівні фонди містять багато документів періоду 1949 – 1950-х рр., де йдеться про пам'ятники, які не відповідають канонічному образу вождів або розвалюються внаслідок неякісних робіт чи недовговічних матеріалів. Їх жертвами іноді ставали навіть великі «кафедральні» пам'ятники. Зокрема, 1 травня 1949 р. в Мукачеві на центральній площі біля ратуші за участі значної кількості народу було урочисто відкрито кількадеметровий пам'ятник Сталіну. Трохи більш як за місяць – 6 червня була скликана комісія [ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 7], яка зафіксувала на ньому тріщини й постановила провести реставраційні роботи. Судячи з усього вони не допомогли, оскільки бетонна споруда розвалювалася на очах і вже 20 серпня пам'ятник демонтували [ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 24] і згодом замінили на новий (рис. 8). Парадоксальність ситуації в тому, що цей брак допустив виконавець – Республіканський спеціалізований трест з будівництва монументів та реставрації пам'ятників архітектури «Будмонумент», котрий у 1946 р., створили саме для припинення випуску неякісної монументальної продукції.

Дійшло до того, що виконком Закарпатського обкому у лютому 1953 р. заборонив виготовлення пам'ятників з бетону й гіпсу [ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 1-2.]. У тому ж рішенні критикували очільника обласного відділу мистецтва П. Лінтура за незадовільне керівництво й контроль у справі встановлення монументів. Його та П. Свида, який завідував обласною Спілкою художників, зобов'язали ретельніше слідкувати за ідейно-виховною роботою в середовищі художників, регулярно проводити колективні обговорення ескізів та всіх творчих робіт пов'язаних із пам'ятниками і т.д.

Відмічу, що згадане явище не було унікальне чи притаманне тільки Закарпаттю. У середині 1960-х рр. спеціальна комісія проаналізувала стан монументальної лєнініани в УРСР і прийшла до висновку, що «... *близько 1400 пам'ятників В.І. Леніну являють собою зразки надзвичайно низької якості і потребують термінової заміни*» [Тронецько, Войналович, 1992, с. 85]. Ситуація із неякісними скульптурами була катастрофічна не лише в Українській РСР, а тому в 1956 р. заборону на спорудження пам'ятників із недовговічних матеріалів запровадили на всій території СРСР [Крук, 2015, с. 149].

Того ж року відбувся XX з'їзд ЦК КПРС, де М. Хрущов зробив доповідь про культ особи Сталіна. Оскільки ці відомості поширили не одразу, то пам'ятники померлому генералісимуму продовжували встановлювати ще кілька років поспіль, наприклад, у Закарпатті вони з'явилися в

Тячеві (1956 р.) та Сваляві (1957 р.) [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 29].

Тільки у 1959 р. на XXI з'їзді компартії було постановлено винести тіло Сталіна із Мавзолею (зроблено в 1961 р.) й перейменувати вулиці та площі його імені. Незабаром розпочався процес демонтування пам'ятників, що затягнувся на кілька років, бо навіть у жовтні 1960 р. у містах Закарпатської області знаходилося 9 монументів Сталіну. На жаль, поки що не вдалося знайти жодного офіційного документу, який би розкривав історію та процедуру їх знесення на місцях у Закарпатті. Тільки подекуди мені траплялися свідко-очевидці, які поділилися напрочуд однотипною інформацією: демонтаж відбувався вночі, а пам'ятник Сталіну кудись вивозили та знищували чи закопували.

У ході демонтування нерідко доходило до кумедних ситуацій. Зокрема в Мукачеві пам'ятник Леніну вирішили звести на постаменті, який раніше займав Сталін (рис. 8 і 9). Оскільки така комбінація викликала небажані спогади та асоціації у мешканців райцентру, а також не відповідала візуально-естетичним критеріям, то з часом постамент і пам'ятник замінили. Інший випадок пов'язаний із селищем Ясіня, де серед мешканців поширена легенда, що в 1959 р. з метою економії коштів зняли тільки верхню частину пам'ятника Сталіну, на місце якої поклали верхню ж частину Леніна. Таким чином, кілька років монумент складався з двох різних половин: ноги належали одному вождю, а торс, руки й голова іншому. Чи це дійсно так наразі виявити не вдалося, оскільки повноцінний пам'ятник Леніну на тому місці встановили у 1965 р., а фотографій попередньої скульптури поки не знайдено.

Паралельно процесу десталінізації символічного простору відбувалася нова хвиля будівництва монументів Леніну. Заповнення вакууму на «місцях пам'яті», який утворився на опустілих після демонтажу пам'ятників генералісимуму площах міст, з погляду влади виглядало логічним кроком. Крім того, це знаменувало повернення до ленінського курсу з істинного русла якого партійна доктрина схилила під час правління Сталіна [Тумаркин, 1999, с. 229]. Загалом, упродовж 1950-х рр. на Закарпатті з'явилося не менш як 12 пам'ятників Леніну. Це були погруддя та кілька повно-фігурних скульптур, більшу частину яких встановили після смерті Сталіна, переважно у сільській місцевості. Найбільші закарпатські міста Ужгород, Мукачево, Берегово, Виноградів та Хуст могли похвалитися тоді хіба що бюстами Леніна, які знаходилися на другорядних за значенням вулицях чи площах.

Наступне суттєве зростання чисельності кам'яних Леніних відбулося у зв'язку з наближенням 90-ліття від дня його народження. Судячи із використаних матеріалів, на Закарпатті якось «забулося» про заборону будівництва пам'ятників з дешевих компонентів. Серед основних причин те, що фінансовий тягар на їх будівництво лягав на місцеві бюджети. Як результат, у 1960 році з'явилося кілька майже однакових бетонних скульптур у повен зріст у селах і селищах: Солотвино, Буштино, Петрово та

Великий Бичків. Цікаво, що на честь славного ювілею вождя хтось із представників рахівського райкому компартії проявив ініціативу відкрити пам'ятник Леніну на Говерлі [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 21]. З архівних документів стає зрозуміло, що планували встановити щонайменше його бюст, однак врешті обмежилися барельєфом на бетонній брилі (рис. 10).

Внаслідок згаданого вище мораторію, рішення про спорудження монументів державного значення приймалися на вищому рівні. Однак у цьому процесі не останню роль відігравали сигнали «знизу», як от листи стурбованих громадян з приводу відсутності достойного меморіального увічнення пам'яті революційних постатей чи діячів історії й культури. Хоча більшість жителів міст (особливо корінні) відносилися індивідуально до процедур офіційної комеморації, однак знаходилися активісти, які писали листи в обком чи в газети нагадуючи про відсутність пам'ятників, котрі «... *придадут сегоднешнему Ужгороду еще больше красоты, нарядности и, а это немаловажно, могутственности советского государственного стиля*» [ДАЗО, ф. 1, оп. 5, спр. 148, арк. 14–15].

У цитованому щойно документі житель міста висловлював занепокоєння з приводу відсутності пам'ятника на честь воз'єднання українських земель, монументу Богдану Хмельницькому та ін. Не вистачало Ужгороду також пристойного «кафедрального» пам'ятника Леніну, хоча цей обласний центр поблизу кордону приваблював багатьох туристів. Достойним приводом для появи величній скульптури вождю стало 20-річчя воз'єднання Закарпатської України із Українською РСР. Саме на честь цієї події 26 червня 1965 року біля будови обкому компартії урочисто відкрили бронзового Леніна, який стояв на 4-метровому гранітному постаменті [Памятники, 1972, с. 25]. Авторами були скульптори М. Вронський та О. Олійник і архітектор В. Сікорський. Пам'ятник мав статус державного (тобто всесоюзного) значення. Він гідно представляв Ужгород, однак з якихось причин його було піддано реконструкції менш як за десятиліття після встановлення – у 1974 р. (рис. 12–13).

Слід відмітити, що у період інтенсивного будівництва пам'ятників Леніна 1960-х рр. комуністична партія активізувала зусилля по атеїстичному вихованню молоді й запровадженню нової радянської обрядовості. Профільні спеціалісти-етнографи та відповідні установи розробляли рекомендації по її вдосконаленню та запровадженню і, як регулярно звітували представники місцевих осередків компартії, в країні відбувалася її успішна імплементація. У цьому контексті образ Леніна почав виконувати нову функцію. Його пам'ятники стали місцем, куди йшли фотографуватися молоді одружені пари після розпису в ЗАГСах, а в обрядових залах цих установ портрет або барельєф вождя став таким же обов'язковим елементом як герби УРСР або СРСР чи державні прапори [Рекомендации, 1981, с. 144].

Починаючи із 1966 р. керівництво радянських республік отримали право видачі рішень на

будівництво пам'ятників при централізованому контролі виробництва монументів Леніну [Крук, 2015, с. 149]. Це було пов'язано насамперед із появою та формуванням культу «Великої Вітчизняної війни», що потребувало будівництва меморіалів на честь партизан, червоноармійців-визволителів та воїнів-добровольців у тисячах населених пунктів Союзу. Таким чином, мораторій на зведення пам'ятників довелося відмінити, оскільки інакше здійснити план масового монументального увічнення подій та героїв «Великої Вітчизняної війни» не вдалося б.

Упродовж 1960-х рр. на території області було споруджено найбільшу кількість пам'ятників Леніну – як мінімум 28 штук. Особливо багато їх з'явилося вже в брежнєвський період. У 1967 році на честь 50-річчя «Великої Жовтневої революції» їх відкрили щонайменше в 15 населених пунктах краю. Серед них дві групові скульптури «Ленін і діти» (рис. 20–21), а також два монумента вождя у повен зріст у селах Білки та Ільниця Іршавського р-ну. Інші 11 являли собою схожі бюсти, які виготовила львівська скульптурна фабрика. Таке рішення було вочевидь наслідком економії обласних та районних бюджетних коштів. Ситуація із «бюстами-близнюками» змінилася тільки в 1970-х рр., коли на зміну типовості прийшла гігантоманія та урочиста пафосність «кафедральних» пам'ятників, яка частково зачепила Закарпаття¹.

У цей час прийшла черга на встановлення величних пам'ятників вождю в інших, після Ужгорода, важливих містах регіону. На щастя відповідні органи слідували за тим, щоб розміри та пропорції скульптур гармоніювали з не надто широкими площами та невисокими будинками, які характерні для місцевої архітектури [Wanner, 1998, р. 188]. Вважається, що пам'ятники цього періоду (від середини 1960-х і далі) відрізняються зовнішньою формою від попередніх: вони стають більш статичними та менш революційними, коли кам'яний вождь вже не закликає до подвигів та звершень, а демонструє «... вже збудоване «суспільство реального соціалізму» [Гриценко, 2014, с. 107]. Подібну тенденцію доволі важко застерегти на основі споглядання бюстів, тому в якості об'єкта візуального аналізу монументів цього періоду можна обрати ужгородського Леніна (рис. 12–13). На мою думку, творці цієї скульптури тяжіли до канонічної традиції 1930-50-х рр., оскільки композиція скульптури виглядає динамічною, а бронзового вождя зображено у позі оратора, котрий звертається до слухачів. Так само революційно та рішуче виглядають пізніше встановлені пам'ятники, зокрема, у містах Берегове та Виноградів (рис. 14; 17).

У брежнєвський період, по всій країні з середини 1960-х рр. будують тисячі монументів та меморіальних знаків на честь героїв «Великої Вітчизняної війни». На Закарпатті цей процес теж набирав обертів, наслідком чого стало спорудження

пам'ятників воїнам-добровольцям у сотнях населених пунктів краю. Водночас виконувалися програми по встановленню монументів державного чи республіканського значення. Їх здійснювали зусиллями установ обласного та республіканського рівня. Це призводило до плутанини в обов'язках та фінансуванні й загалом негативно відображалося на їх вчасному виконанні [ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 63–65].

Зокрема, багато об'єктів монументального будівництва, що мали з'явитися впродовж 1971-1975 рр., завершували з порушенням строків [ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 77–78]. Із значним спізненням (більш як на рік) здійснили будівництво пам'ятника Леніну в м. Чоп, тоді як про деякі важливі меморіали взагалі «забули». Насамперед мова йде про «Обеліск на честь возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» та «монумент Вічної Слави», що мали стояти в Ужгороді на площах Возз'єднання й Богдана Хмельницького. Хоча проекти цих меморіалів були затверджені на рівні Кабінету міністрів УРСР [ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 74], однак крайни їх появи не дочекалися.

Місцеві органи влади, усвідомлюючи неможливість виконувати 5-річні плани монументально будівництва, робили спроби їх реалістичного коригування [ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 287, арк. 17–18]. Можливо саме тому, попри фінансові та організаційні труднощі, упродовж 1970-х рр. в найбільших райцентрах вдалося збудувати пам'ятники Леніну з мармуру та бронзи, котрі підкреслювали статусність міст та символічно засвідчували перемогу соціалістичного ладу в країні [Памятники, 1987, с. 182–191]. Ці скульптури з'явилися в Хусті (1970 р.), Берегове (1972 р.), Чопі (1977 р.) і Мукачеві (1978 р.).

Історії пов'язані із появою перерахованих «кафедральних» пам'ятників заслуговують на окрему публікацію, а тому згадаю тільки один цікавий приклад пов'язаний із м. Берегове (рис. 14), де Леніна поклали у центрі цього населеного пункту біля колишньої синагоги. Ясна річ, що в очах представників влади вона не могла сусідити з монументом вождя. Крім того, синагога нагадувала про єврейське минуле міста. Щоб вирішити проблему «візуального сусідства» центральний фасад синагоги замостили 15-ма бетонними брилами на честь 15 радянських республік, а крім того прикрасили металеву композицією, що зображувала музу (рис. 15–16). Цим самим центральна площа міста втратила цікавий зразок архітектури нео-мавританського стилю, однак здобула новенький пам'ятник Леніну попереду районного будинку культури, котрим кілька років раніше стала колишня синагога.

Трохи згодом, уже в новому десятилітті, на території краю встановили ще один важливий монумент вождю – у районному центрі Виноградів (рис. 17). Цей Ленін з'явився у 1983 р. напередодні чергового мораторію, що тривав з 1983-го по 1985 р. [Крук, 2015, с. 149]. Як і попередники 1970-х років він теж належав до коштовних і, вочевидь, став останньою ленінською скульптурою республіканського значення в області. З появою

¹ Достатньо пригадати хоча б величезний монумент «Україна – визволителям» на словацько-українському кордоні, котрий встановили у 1970 році.

вищезгаданих «кафедральних» пам'ятників завершилася тотальна ленінська монументалізація регіону, хоча в інших кутках України, як уже згадувалося на початку статті, скульптур вождя було на порядок більше.

Вважається, що саме в період 70-х – початку 80-х рр. свого остаточного оформлення набула радянська святкова обрядовість. У цій сфері пам'ятники Леніну виконували важливу роль, оскільки будь-які державні свята чи офіційні зустрічі не обходилися без покладання квітів вождю та вияву індивідуальних і колективних почуттів радянських громадян [ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 132, арк. 2–4]. У цьому сенсі Ленін не мав офіційних конкурентів, навіть якщо порівнювати його з культом «Великої Вітчизняної війни». Останній, хоч і став важливою складовою виховання ідентичності радянської людини, однак насамперед відповідав тільки за увічнення «військової слави та героїзму». У той же час Ленін «ідеологічно» уособлював весь комплекс суспільних відносин у Радянському Союзі і рефлектував як мирно-трудова, так і військово-революційний героїзм. Саме він символізував собою ідею комунізму і без покладання квітів до підніжжя його пам'ятників не обходилися навіть під час військово-патріотичних святкувань [ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 132, арк. 23–26; ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 206, арк. 6–8].

Біля увічненого в камені вождя розпочинали всі важливі державні паради й свята, відбували посвяти в піонери, реєстрували одруження й народження, проводили екскурсії «ленінськими місцями». За задумом ідеологів, Ленін мав супроводжувати радянську людину упродовж усього життя [Гайдай, 2016, с. 47] : в дитячому садочку, в школі, місцях дозвілля, під час роботи. Задія цього, окрім звичного зображення «дідуса Леніна», придумали інші канонічні форми, що були добре відомі населенню будь якої республіки Радянського Союзу : Володимир Ульянов-школяр або Володимир Ульянов-студент. Останні були відомі і на Закарпатті. Наприклад, в центральному корпусі Ужгородського університету стояв Ленін юнацького віку, а в місцях, де знаходилися діти, зустрічалися фігури малого Володі Ульянова (рис. 18). Таким чином радянська пропаганда намагалася виховувати різних за віком споживачів його культу.

Загалом вважаю, що у 1980-х роках монументалізація революційного вождя досягла свого піку. Однак у силу своєї масової присутності на площах і вулицях, територіях шкіл і заводів (рис. 19) образ Леніна став занадто буденним й поступово втрачав своє сакральне значення в житті пересічних громадян радянського суспільства. Перші симптоми цього явища були зафіксовані ще під час підготовки до 100-ліття від дня народження вождя, коли «... *превратилась тиранія о бессмертии вождя превратили событие, долженствующее пробудить энтузиазм, в повод для осмеяния*» [Тумаркин, 1999, с. 235]. З часом подібне відношення до зображення Леніна стало звичним, а тому не дивно, що на початку 1990-х років його пам'ятники на Закарпатті майже непомітно щезли внаслідок першої хвилі

«ленінопаду», не викликавши значних суспільних потрясінь.

Висновки. На кінець 1980-х рр. в Закарпатті було 48 монументів Леніну, які відносилися до категорії пам'ятників історії та культури. Ці кілька десятків бетонних та бронзових «кафедральних» Ленінів доповнювалися великою кількістю типових бюстів, розкиданих серед населених пунктів, заводів, шкіл і т.д. І хоча в регіоні стояли сотні цих скульптур, однак якогось особливого плану по насиченню ними символічного простору області не простежувалося. Саме тому в деяких райцентрах було багато пам'ятників вождю, тоді як інші не могли цим «похвалитися». Наприклад, у м. Виноградів їх було аж 5, тоді як Іршава, Воловець та Великий Березний мали по одному доволі скромному. Найбільше офіційно облікованих пам'ятників зафіксовано на Тячівщині й Виноградівщині – 10 і 13 (разом 23, тобто майже половину з 48). Решта 25 монументів розміщувалися на території інших 11 районів Закарпаття. Переважно це були індивідуальні скульптурні зображення вождя, хоча зустрічалися й групові композиції : «Ленін і діти» у селах Приборжавське та Нове Село (рис. 20–21) і «Ленін і Горький» у м. Свалява (рис. 22).

Шляхом візуального порівняння виходить, що з-поміж всієї маси закарпатських скульптур Леніна важко знайти оригінальні. Це не дивує, адже вони представляли копії відомих радянських скульптурних першо-образів вождя, що зображували його переважно мудрим лідером, котрий закликав прогресивне людство до революційної боротьби й показав шлях до світлого майбутнього. Певне виключення стосується монументів, котрі були встановлені у найбільших містах краю в брежнєвську епоху. Однак і ті являлися репліками затверджених владою образів революційного лідера і відрізнялися насамперед якістю робіт, значними розмірами та дорожчими матеріалами, що йшли на виготовлення скульптур та постаменту.

Монументальна «ленініана» в своєму становленні на Закарпатті пройшла кілька періодів, які співпадали з аналогічними процесами в Українській РСР і всій країні Рад. Скульптури Леніна масово встановлювали на Закарпатті одразу його після приєднання до УРСР. До середини 1950-х років вони перебували в «тіні» Сталіна, чії бетонні й гіпсові зображення знаходилися у більш престижних місцях та населених пунктах. Бюсти Леніна також виконували свою пропагандистську-ідеологічну роль, але переважно на території відносно невеликих сіл, заводів, шкіл тощо.

Згодом, уже в ході подолання сталінського культу, «символічно-ландшафтний» авторитет Леніна зріс на недосяжну раніше висоту, з якою пізніше міг конкурувати хіба брежнєвський культ «Великої Вітчизняної війни». З кінця 1950-х років у населених пунктах області почали з'являтися локальні «кафедральні» пам'ятники Леніну, які відігравали важливу роль в десталінізації символічного простору. Ще пізніше, уже в кінці 1960-х та 70-х роках скульптурні та портретні зображення Леніна стали необхідним елементом

радянської обрядовості, а його постать ідеологічно оформляла всю сферу суспільних відносин громадян країни.

Поступово, у результаті «перенасиченості» ленінськими образами символічного простору країни і Закарпаття зокрема, він став настільки звичним його елементом, що втратив своє сакральне значення. Згодом, вже наприкінці 1980-х і початку 1990-х років скульптурні зображення Леніна доволі швидко щезли, не викликавши якогось суттєвого суспільного резонансу та протистоянь серед населення краю. На місці ж «кафедральних» вождів упродовж наступних десятиліть з'явилися пам'ятники іншим героям та особистостям.

Загадом, слід констатувати, що наразі слідів монументальної ленінської пропаганди на Закарпатті фактично не залишилось. Однак дослідження місцевої «ленініани» виглядає перспективним напрямком, особливо в контексті студій обрядово-ритуальної сфери «з Леніним» і «біля Леніна» в житті закарпатців упродовж 1944 – 1991 рр. Крім того, цікаво простежити процес заповнення спустілих після ленінопаду «місць пам'яті» «новими» та «старими» героями незалежної України, а також вплив, який залишила монументальна/портретна та інша ленініана в думках і пам'яті місцевого населення.

Список використаних джерел

- Wanner, Catherine, 1998. *Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine*, Pennsylvania, 255 p.
- Архитектурное оформление Ужгорода*, 1986. Ужгород: изд-во Карпаты, 151 с.
- В Чопе пам'ятник Леніну продали на аукционе за 254 тис. Гривен. [Online] Доступно: https://lb.ua/society/2017/03/28/362429_chope_pamyatnik_leninu_prodati.html (дата звернення: 30.03. 2020).
- Габович, Михаил, 2014. Советские военные памятники: биографические заметки, *Что делать?* № 37: *Face to Face with the Monument*. [Online] Доступно: <http://gabowitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf> (дата звернення: 30.03. 2020).
- Гайдай, Олександра, 2016. *Кам'яний гість. Ленін в центральній Україні*, Київ: Лаурис, 268 с.
- Гриценко, Олександр, 2014. *Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*, Київ: К.І.С., 352 с.
- Державний закарпатський обласний архів, ф. 534, оп. 8, спр. 2, арк. 32. Всем окружным цензорам.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 74. Довідка про проект пам'ятного знаку на честь возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.
- ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 7. Документ 6.06. 1949.
- ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 24. Документ 20.08. 1949.
- ДАЗО, ф. 1. оп. 1, спр. 3490, арк. 29. Інформації, справки, списки горкомов, райкомов партії о пам'ятниках і монументах, установлених в населених пунктах.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 21. Інформація Рахівського райкому 16 жовтня 1959 р.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 132, арк. 23–26. Інформація про хід виконання заходів по підготовці до святкування в області 40-річчя визволення Радянської України та Закарпаття від німецько-фашистських загарбників».
- ДАЗО, ф. 3933, оп. 1. Колекція фотодокументов партійного архіва Закарпатської обкома компартії України.
- ДАЗО, ф. 1. оп. 5, спр. 148, арк. 14–15. Непростительная забывчивость.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 132, арк. 2–4. План заходів на виконання постанови ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905 – 1907 років у Росії».
- ДАЗО, ф. 1, оп. 22, апр. 206, арк. 6–8. Предложения о проведении праздничных мероприятий в г. Ужгороде, посвященных 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне.
- ДАЗО, ф. 534, оп. 8, спр. 2, арк. 10. Прокурору города Мукачево.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 77–78. Про причини затримки проектування і спорудження в області пам'ятників і монументів.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 63–65. Про стан проектування та спорудження в області пам'ятників і монументів.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 287, арк. 17–18. Про хід виконання постанови Бюро обкому Компартії України та облвиконкому від 26 березня 1974 року «Про відзначення 30-річчя визволення та 30-річчя возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною».
- ДАЗО, ф. Р-1512, оп.1, арк. 1–2. Решение № 217 исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся «Об улучшении дела памятников и монументов в Закарпатской области».
- ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2812, арк. 1–6. Сведения о монументах т. т. В. И. Ленину и И. В. Сталину, а также монументов в честь Великой Отечественной войны 1941 – 45 г.г. сооруженных в послевоенный период в рабочих поселках Раховского Округа.
- ДАЗО, ф. Р-1512, оп. 1. спр. 137, арк. 127. Список архитектурных памятников подлежащих ремонту в 1961 – 1978 годах.
- ДАЗО, ф. Р-2474, оп. 1, спр. 156, арк. 25. Список построенных памятников, монументов, обелисков, памятных знаков, мемориальных досок по районам области за 1945 – 1974 годы.
- Декрет чис. 4. «Про усунення малярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» 29 листопада 1944 р., 1944, *Вісник НРЗУ*, Число 1, с. 4.
- Еннкер, Бенно, 2011. *Формирование культа Ленина в Советском Союзе*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 438 с.
- Какие бывают памятники Ленину [Online] Доступно: www.lenin.tilda.ws (дата звернення 29.03. 2020).
- Крук, Сергей, 2015. Культурная политика прибалтийских советских республик на примере строительства памятников Ленину, *Прибалтийские исследования в России*, Москва: Издательский центр фонда «Историческая память», с. 147–168.
- Мищанин, В.В., 2018. *Радянська Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.
- Пам'ятник В. И. Ленину в г. Берегово, Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2–124578.

Памятник В. И. Ленину в г. Ужгороде, Центральный державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0–144697.

Пам'ятники Закарпаття. Довідник-путівник, 1972. Ужгород: Вид-во «Карпати», 112 с.

Памятники истории и культуры Украинской ССР, 1987, Киев: Наукова думка, 736 с.

Памятники Ленину. Все, что вы не знали о ленинских монументах. [Online] Доступно: www.lenin.tilda.ws (дата звернення 29.03. 2020).

Памятники Ленину. Фотокаталог памятников Ильичу. [Online] Доступно: www.leninstatues.ru (дата звернення 29.03. 2020).

Плампер, Ян, 2010. *Алхимия власти. Культ Сталина в изобразительном искусстве*, Москва: Новое литературное обозрение, 496 с.

Рекомендации к обрядам «Бракосочетание» и «Рождение», 1981, *Традиционные и новые обряды в быту народов СССР*, Москва: Изд-во «Наука», с. 142–162.

Тронько, П.Т., Войналович, В.А., 1992. *Увічнена історія України*, Київ: Наукова думка, 275 с.

Тумаркин, Нина, 1999. *Ленин жив! Культ Ленина в Советской России*, Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проект», 285 с.

Ужгородський державний університет. Довідник, 1970, Ужгород: Вид-во «Карпати», 80 с.

Ханюгин, А., 2010. Зеркала русской эволюции. [Online] Доступно: www.vokrugsveta.ru/vs/article/6871/ (дата звернення 29.03. 2020).

References

Arhitekturnoe oformlenie Uzhgoroda [The architectural design of Uzhgorod], 1986. Uzhgorod: izd-vo Karpaty, 151 s. (in Russian).

Gabovich, Michail, 2014. Sovetskie voennye pamjatniki: biograficheskie zametki, [Soviet military monuments: biographical notes] *Chto delat'? № 37: Face to Face with the Monument*. [Online] Dostupno: <http://gabowitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf> (data zvernennja: 30.03. 2020). (in Russian).

Ghajdaj, Oleksandra, 2016. *Kam'janyj ghistj. Lenin v centralnij Ukraini* [Stone guest. Lenin in central Ukraine], Kyjiv: Laurus, 268 s. (in Ukrainian).

Ghrycenko, Oleksandr, 2014. *Pam'jatj miscevogho vyrobnyctva. Transformacija symbolichnogho prostoru ta istorychnoji pam'jati v malykh mistakh Ukrainy* [Local production of memory. Transformation of symbolic space and historical memory in small cities of Ukraine], Kyjiv: K.I.S., 352 s. (in Ukrainian).

Hanjutin, A., 2010. Zerkala russkoj jevoljucii [Mirrors of Russian Evolution]. [Online] Dostupno: www.vokrugsveta.ru/vs/article/6871/ (data zvernennja 29.03. 2020). (in Russian).

Декрет чыс. 4. «Pro usunennja madjarsjkykh i nimecjkjkykh napysiv zi vsikh publicnykh miscj» 29 lystopada 1944 r. [«On the removal of Hungarian and German inscriptions from all public places» 29.11.1944], 1944, Visnyk NRZU. Chyslo 1. S. 4. (in Ukrainian).

Derzhavnyj arhiv Zakarpatskoji oblasti [State Archives of Transcarpathian Region] DAZO [SATR], f. 1, op. 7, spr. 285, ark. 74. Dovidka pro proekt pam'jatnogho znaku na chestj vozz'jednannja Zakarpattja z Radjanskoju Ukrainoju [Certificate on the project of a memorial in honor of the reunification of Transcarpathia with Soviet Ukraine]. (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1512, op. 1, ark. 7. Dokument 6.06.1949 [Document 6.06.1949]. (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1512, op. 1, ark. 24. Dokument 20.08.1949 [Document 20.08.1949.] (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 1, spr. 3490, ark. 21. Informacija Rakhivsjkogho rajkomu 16 zhovtnja 1959 [Information of the Rakhiv District Executive Committee October 16, 1959]. (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 22, spr. 132, ark. 23–26. Informacija pro khid vykonannja zakhodiv po pidghotovci do svjatkuvannja v oblasti 40-richchja vyzvolennja Radjanskoji Ukrainy ta Zakarpattja vid nimecjkjo-fashystsjsjkykh zagharbnykiv» Information on the course of the preparations for the celebration of the 40th anniversary of the liberation of Soviet Ukraine and Transcarpathia from Nazi invaders. (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 1, spr. 3490, ark. 29. Informacii, spravki, spiski gorkomov, rajkomov partii o pamjatnikah i monumentah, ustanovlennyh v naseleennyh punktah [Information, references, lists of city committees, party district committees about monuments and monuments erected in settlements]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. 3933, op. 1. Kollekcija fotodokumentov partijnogo arhiva Zakarpatskogo obkoma kompartii Ukrainy [Collection of photo documents of the party archive of the Transcarpathian Regional Committee of the Communist Party of Ukraine]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 5, spr. 148, ark. 14–15. Neprostitel'naja zabyvchivost' [Unforgivable Forgetfulness]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 22, spr. 132, ark. 2–4. Plan zakhodiv na vykonannja postanovy CK KPRS «Pro 80-richchja revoljuciji 1905 – 1907 rokov u Rosiji» [Plan of measures for the implementation of the resolution of the CPSU Central Committee «On the 80th anniversary of the revolution of 1905 – 1907 in Russia»]. (In Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 22, apr. 206, ark. 6–8. Predlozhenija o provedenii prazdnichnyh meroprijatij v g. Uzhgorode, posvjashhennyh 40-letiju Pobedy sovsjetskogo naroda v Velikoj Otechestvennoj vojne [Proposals for festive events in Uzhgorod dedicated to the 40th anniversary of the Victory of the Soviet people in the Great Patriotic War]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 7, spr. 287, ark. 17–18. Pro khid vykonannja postanovy Bjuro obkomu Kompartiji Ukrainy ta oblyvkonkomu vid 26 bereznja 1974 roku «Pro vidznachennja 30-richchja vyzvolennja ta 30-richchja vozz'jednannja Zakarpattja z Radjanskoju Ukrainoju» [On the progress of implementation of the resolution of the Bureau of the Communist Party of Ukraine and the Regional Executive Committee of March 26, 1974 «On celebrating the 30th anniversary of liberation and the 30th anniversary of the reunification of Transcarpathia with Soviet Ukraine»]. (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 534, op. 8, spr. 2, ark. 10. Prokuroru goroda Mukachevo [To the prosecutor of the city of Mukachevo]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 7, spr. 285, ark. 77–78. Pro prychny zatrymky proektuvannja i sporudzhennja v oblasti pam'jatnykiv i monumentiv [The reasons for the delay in design and construction in the area of monuments and monuments]. (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1, op. 7, spr. 285, ark. 63–65. Pro stan proektuvannja ta sporudzhennja v oblasti pam'jatnykiv i monumentiv [About the state of design and construction in the area of monuments and monuments]. (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1512, op. 1, ark. 1–2. Reshenie № 217 ispolkoma Zakarpatskogo oblastnogo Soveta deputatov trudjashhijh «Ob uluchshenii dela pamjatnikov i monumentov v Zakarpatskoj oblasti» [Decision No. 217 of the Executive Committee of the Transcarpathian Regional Council of Workers' Deputies «On improving the work of monuments and monuments in the Transcarpathian region»]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. R-1512, op 1. spr. 137, ark. 127. Spisok arhitekturnyh pamjatnikov podlezhashhijh remontu v 1961 – 1978 godah [List of architectural monuments to be repaired in 1961 – 1978]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. R-2474, op. 1, spr. 156, ark. 25. Spisok postroennyh pamjatnikov, monumentov, obeliskov, pamjatnyh znakov, memorial'nyh dosok po rajonom oblasti za 1945 – 1974 gody [List of constructed monuments, monuments, obelisks, commemorative signs, plaques in the districts of the region for 1945 – 1974]. (in Russian).

DAZO [SATR] f. 1, op. 1, spr. 2812, ark. 1–6. Svedeniya o monumentah t. t. V. I. Leninu i I. V. Stalinu, a takzhe monumentov v chest' Velikoj Otechestvennoj vojny 1941 – 45 g.g. sooruzhennyh v poslevoennyj period v robochijh poselkah Rahovskogo Okruga [Information about the monuments to Comrade V. I. Lenin and I. V. Stalin, as well as monuments in honor of the Great Patriotic War of 1941 – 45. constructed in the post-war period in the working villages of the Rakhovsky District]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. 534, op. 8, spr. 2, ark. 32. Vsem okruzhnym cenzoram [To all district censors]. (in Russian).

Ennker, Benno., 2011. *Formirovanie kul'ta Lenina v Sovetskom Sojuze* [The formation of the cult of Lenin in the Soviet Union], Moskva : Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 438 s. (in Russian).

Kakie byvajut pamjatniki Leninu [What are the monuments to Lenin][Online] Dostupno: www.lenin.tilda.ws (data zvernennja 29.03. 2020). (in Russian).

Kruk, Serge., 2015. Kul'turnaja politika pribaltijskijh sovetskih respublik na primere stroitel'stva pamjatnikov Leninu [The cultural policy of the Baltic Soviet republics on the example of the construction of monuments to Lenin], *Pribaltijskie issledovanija v Rossii*, Moskva : Izdatel'skij centr fonda «Istoricheskaja pamjat'», s. 147-168. (in Russian).

Mishhany, V. V., 2018. *Radjanizacija Zakarpattja 1944 – 1950 rr.* [Sovietization of Transcarpathia from 1944 to 1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).

Pamjatnyk V. Y. Lenynu v gh. Bereghovo [Monument to V.I. Lenin in the city of Beregovo], Centralnyj derzhavnyj kinofotofonoarkhiv Ukrainy imeni Gh. S. Pshenychnogho. Od. obl. 2–124578. (in Russian).

Pamjatnyk V. Y. Lenynu v gh. Uzhgorode [Monument to V.I. Lenin in Uzhgorod], Centralnyj derzhavnyj kinofotofonoarkhiv Ukrainy imeni Gh. S. Pshenychnogho. Od. obl. 0–144697. (in Russian).

Pamjatnyky istorii i kul'tury Ukrainskoj SSR [Monuments of history and culture of the Ukrainian SSR], 1987, Kiev: Naukova dumka, 736 s. (in Russian).

Pamjatnyky Leninu. Fotokatalog pamjatnikov Il'ichu [Monuments to Lenin. Photo catalog of monuments to Ilyich]. [Online] Dostupno: www.leninstatues.ru (data zvernennja 29.03. 2020). (in Russian).

Pamjatnyky Leninu. Vse, chto vy ne znali o leninskih monumentah [Monuments to Lenin. Everything that you did not know about Lenin's monuments]. [Online] Dostupno: www.lenin.tilda.ws (data zvernennja 29.03. 2020). (in Russian).

Pam'jatnyky Zakarpattja. Dovidnyk-putivnyk [Transcarpathian monuments. Guidebook], 1972, Uzhhorod: Vyd-vo «Karpaty», 112 s. (in Ukrainian).

Plamper, Jan, 2010. *Alhimija vlasti. Kul't Stalina v izobrazitel'nom iskusstve* [Alchemy of power. The cult of Stalin in the visual arts], Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 496 s. (in Russian).

Rekomendacii k obrjadam «Brakosochetanie» i «Rozhdenie» [Recommendations for the rites «Marriage» and «Birth»], 1981, *Tradicionnye i novye obrjady v bytu narodov SSSR*, Moskva : Izd-vo «Nauka», s. 142-162. (in Russian).

Tronjko, P. T., Vojnalovyh, V. A., 1992. *Uvichnena istorija Ukrainy* [The immortalized history of Ukraine], Kyjiv: Naukova dumka, 275 s. (in Ukrainian).

Tumarkin, Nina, 1999. *Lenin zhiv! Kul't Lenina v Sovetskoj Rossii* [Lenin is alive! The cult of Lenin in Soviet Russia], Sankt-Peterburg: Gumanitarnoe agentstvo «Akademicheskij proekt», 285 s. (in Russian).

Uzhgorod's'kyj derzhavnyj universy'tet. Dovidnyk [Uzhgorod State University. Guidebook], 1970, Uzhgorod: Vy'd-vo «Karpaty», 80 s. (in Ukrainian).

V Chope pamjatnik Leninu prodali na aukcione za 254 tys. griven [In Chop, a monument to Lenin was sold at auction for 254 thousand hryvnias][Online] Dostupno:https://lb.ua/society/2017/03/28/362429_chope_pamyatnik_leninu_prodali.html (data zvernennja: 30.03. 2020). (in Russian).

Wanner, Catherine., 1998. *Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine*, Pennsylvania, 255 p. (in English).

SUMMARY

«LENINIANA» IN TRANSCARPATHIA: THE STUDY OF SOVIET MONUMENTAL PROPAGANDA (1944 – 1991)

Pavlo Leno

Candidate of History, Docent of the Department of the Archaeology,
Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University»

This article reconstructs the process of the Soviet monumental propaganda in Transcarpathia region during the period of 1944 – 1991. The main objects of analysis are the monuments to V. I. Lenin as the most known and famous Soviet sculpture. The study mostly based on archival documents and visual sources. At the time of collapse of the USSR, there were 48 Lenin's monuments in the region registered by the Ministry of Culture. There also were hundreds (perhaps thousands) of less significant sculptures of the leader. The study is generally dedicated to «cathedral monuments», which were located in the most important settlements. In this concern it also analyzes the widespread phenomenon – a significant number of low-quality sculptures. This phenomenon was the result of the Soviet

government's desire to fill the region's symbolic space with the images of communist leaders in order to erase the signs of previous political regimes. The process of formation of the Soviet monumental propaganda in Transcarpathia went through several stages: from the stay of Lenin's busts in the «shadow of the cathedral monuments» of Stalin to the total domination in the symbolic space of the region. During the period from the mid-1950s till early 1960s, the monuments to Lenin served as a symbol of the Communist Party's return to the right path of political doctrine. In the following decades, the image of Lenin became an integral element of the new Soviet ritual sphere. Following the plan of ideologists, Lenin and his image might to escort the Soviet citizens throughout their lives: from registration at birth to death: in kindergarten, while studying at school, at work. As a result of total monumentalization in the late 1970s, the image of a leader became very familiar and almost «invisible» due to his ubiquitous presence.

Keywords: monumental propaganda, ideological education, Soviet ritualism, Lenin, Stalin, cult, leader, monuments, Ukrainian SSR.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис 1. У 2001 році в с. Ільниця (Іршавський р-н.). Архів М. Зана.

Рис. 2. Ленін в м. Чоп (Ужгородський р-н.). Доступно: https://lb.ua/society/2017/03/28/362429_chope_pamyatni_k_leninu_prodati.html (дата звернення: 30.03. 2020)

Рис 3. Приватна садиба в м. Рахів. Фотографія автора

Рис. 4. Скульптура Леніна з м. Рахів. Встановлена в 1956 р. Архів автора

Рис. 5. Ленін і Сталін у Виноградіві.
ДАЗО. ф. 3933, оп. 1, шифр О-41692, № 250

Рис. 7. Ленін в селищі Ясіня (Рахівський р-н.)
Архів автора

Рис. 6. Пам'ятник турулу в центрі селища Ясіня (Рахівський р-н.). Фото часів Другої світової війни. Архів В. Баккая

Рис. 8. Пам'ятник Сталіну в м. Мукачево. ДАЗО. ф. 3933, оп. 1, шифр, О-58983, № 273

Рис. 9. Скульптура Леніна в Мукачеві, яку спершу встановили на постаменті з-під демонтованого пам'ятника Сталіну. Доступно: www.leninstatues.ru (дата звернення: 30.03. 2020)

Рис. 10. Барельєф Леніна на г. Говерла.
Архів В. Баккая

Рис. 11. Бюст Леніна на проспекті Визволення в Ужгороді. Ужгородський державний університет. Довідник, 1970. Ужгород: Вид-во «Карпати», с. 1.

Рис. 12. Біля пам'ятника Леніну в Ужгороді у квітні 1966 року. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-144697

Рис. 13. Ленін в Ужгороді після реставрації. Середина 1980-х. рр. Архитектурное оформление Ужгорода, 1986. Ужгород : изд-во Карпаты, с. 8.

Рис. 14. Відкриття пам'ятника Леніну в Берегові в 1972 р. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-124578

Рис. 15. Первісний вигляд синагоги в м. Берегові. Фото невідомого автора з інтернету

Рис. 16. Вигляд синагоги в м. Берегові на поч. XX ст. Фото невідомого автора з

Рис. 17. Ленін у Виноградіві.
Архів автора

Рис. 18. Приватна садиба в м. Рахів.
Фотографія автора

Рис. 19. Барельєф Леніна біля заводу
«Ужгородприлад». Архитектурное
оформление Ужгорода, 1986.
Ужгород: изд-во Карпаты, с. 16.

Рис. 20. Пам'ятник «Ленін і діти» у с. Приборжавське
(Іршавський р-н). Архів автора

Рис. 22. Пам'ятник «В. І. Ленін і М. Горький» у Сваляві.
Архів автора

Рис. 21. Пам'ятник «Ленін і діти» у с.
Нове Село (Виноградівський р-н).